

Nainen, kieli ja kielentutkimus¹

Kun Kotikielen Seura vuonna 1876 perustettiin, sen toimintaan oli sääntöjen mukaan oikeutettu osallistumaan jokainen suomen kielen tuntemista ja tutkimista harrastava suomalainen mies. Mutta jo kymmenen vuotta myöhemmin E. N. Setälä toivotti seuraan tervetulleiksi ensimmäiset naiset ja heidän tuomansa työvoiman lisän; virallinen vah-

¹ Esitelmä Kotikielen Seuran kokouksessa 1.12.1988.

vistus tälle oikeudelle tuli seuraavan vuoden sääntöuudistuksen myötä. Nimi-kirjan mukaan vuosina 1886–1895 seuran toimintaan osallistui ainakin 30 naista. Puheenvuoroja he tosin eivät pöytäkirjojen mukaan käyttäneet.

Toinenkin tulkintamahdollisuus vuoden 1876 säännöllä olisi ollut olemassa. Olisi voitu ajatella, ettei sanalla *mies* viittatakaan sukupuoleen, vaan ihmiseen yleensä, neutraalisti. Tämähän on tavallista monissa kielissä: mieheen viittaavat sanat tai muutkin morfologiset muodot ovat neutraalistuneet merkitsemään ihmistä yleensä. Ilmiö on tuttu myös muilta kulttuurin ja yhteiselämän alueilta kuin kielestä: miehen sääntö, tuntu-merkitön ihminen, nainen poikkeus, tuntu-merkkisempi. Suomen kielessä tämä periaate toteutuu selvimmän sanastossa. Kun siihen kätkeytyvät implikaatiot on nähty naisia loukkaaviksi, tällaista sanastoa on tasa-arvolain voimaantumisen jälkeen koetettu korjata. Helppoahan kielen uudistus ei koskaan ole eikä ainakaan nopeaa: monet lakia säätämässä olleista naisista olivat kuulemma seuraavana päivänä kovin hämmentyneet, kun saivat kirjeen, joka alkoi sanoilla: *hyvä valtiopäivämies...*

Naistutkimus, esim. naisnäkökulmasta lähtevä kielentutkimus, nousi eri länsimaissa 10–20 vuotta sitten mm. tämän-tapaisista naisten kokemuksista. Naiset eivät erottaneet ääntään oman tieteenalansa historiasta – se oli yhtä kuulumatonta kuin vaikkapa Kotikielen Seuran pöytäkirjoissa. He eivät myöskään tunnistanee kuvaansa siitä kielestä, jota itsekin puhuivat tai tutkivat: tuo kuva oli jotenkin puutteellinen, hämärä, vääristynyt tai jopa halventava. Alkoi naistutkimuksen ensimmäinen vaihe, joka liberaalisen feministisen naisliikkeen tavoin korosti sukupuolten tasa-arvoa, pyrki tuomaan naisen näkyviin (esim. kielessä) tai (tutkimuksessa) naisten näkökulman miehen rinnalle. Tämä suuntaus lähti liikkeelle anglosaksisista maista.

Tällaista pyrkimystä voi edelleenkin pitää naistutkimuksen yhtenä itsestään-

selvänä lähtökohtana. Se tuo esiin tietoa, jota ilman kuvamme ihmisestä tai ihmistieteestä on puutteellinen tai – jos niin halutaan sanoa – epäobjektioivinen. Kuva suomalaisen kielentutkimuksen tai nyky-suomen historiasta täydentyy esim. silloin, kun siihen ilmestyvät tutkijanaisten meikäläiset esiäidit: Ilmi Hallstén ja Lilli Lilius. He toteuttivat sata vuotta sitten Kotikielen Seuran laajimman uudissanahankkeen laatimalla Kodin Sanaston (1896). Kotikielen Seurankaan naiset eivät siis olleet aivan näkymättömiä; itse asiassa koko hanke syntyi Lilli Liliuksen julkisesti sanomalehdessä tekemästä aloitteesta.

Tämän historiallisen tapahtuman selvitys (Vartiainen 1988) tarkentaa kuvaamme nyky-suomen syntyvaiheista. Mutta naistutkijalle se asettaa myös kysymyksiä, esim. siitä, mitä kieltä oikeastaan olemme tutkimassa. Tämä on naistutkimukselle sen nykyvaiheessa aika tyypillistä: se esittää uusia kysymyksiä. Itse asiassa kysymyksiä on toistaiseksi enemmän kuin vastauksia – tai sitten tilanteen voi nähdä niin, että vastauksia on useita erilaisia. Yhtenäistä naistutkimuksen teoriaa tai metodologiaa ei siis ole olemassa.

Lingvistisen naistutkimuksen ensi vaiheessa keskityttiin tutkimaan ns. kielen seksismiä, verbaalista väkivaltaa: sitä tapaa, jolla kieli asettaa naissukupuolen marginaaliin tai alistaa ja halventaa naisia. Tämä johti eri maissa myös vakaviin yrityksiin uudistaa kieltä tai ohjailla kielenkäyttöä tasa-arvoisempaan suuntaan, jopa lainsäädännöllistä tietä. (Ks. esim. Tiittula 1988). Tällaisen kielenohjailun todellista vaikutusta on epäilty. Eihän työttömänkään tilanne siitä muutu, vaikka häntä nimitettäisiin työrajoitteiseksi. Puhe päihdevammaisesta juopon sijaan muuttuu pian pejoratiiviseksi. Eri maissa *-mies*-loppuisten ammatti- tai arvonimitysten korvaaminen neutraalisti *-henkilö*-loppuisilla onkin usein johtanut siihen, että jälkimmäinen (*person*) on alkanut viitata pelkästään naiseen. (Cameron 1985: 89). Ongelma on kieltämättä

Havaintoja

todellinen. Toisaalta se tuo hyvin kirkaasti ja konkreettisesti esiin muidenkin vähemmistöjen tai vailla valtaa olevien kokemuksen siitä, miten tiukasti merkitykset ja tulkinta ovat sidoksissa valtakulttuurin arvomaailmaan.

Naistutkimuksen ensi vaiheessa alettiin myös tutkia sitä, miten naiset käyttävät kieltä. Oliko olemassa naisellisia kielenpiirteitä tai naisille ominaista kielellistä vuorovaikutusmallia tai -tyyliä? Tai voisiko puhua erilaisista kielellisistä alakulttuureista, joihin joko jo naisen tai miehen biologinen erilaisuus tai sukupuolirooleihin sosiaalistuminen, ns. yhteiskunnallinen sukupuoli ihmisen johdattaa?

Näistä asioistahan ihmisillä yleensä on olemassa aika samantapaisia stereotyyppisiä mielikuvia. Oma kielemmekin on niitä kiteyttänyt esim. naisellista puhetta kuvaavaksi metakielelliseksi sanastoksi: naiset *lörpöttelevät, lirkuttavat tai juoruavat ja nalkuttavat*. Kevyt, intiimi, arkinen ja toisaalta liian runsas puhe olisi siis lähinnä naisten puhetta. Siitä, miten vahvasti tällaiset kansanlingvistiset mielikuvat hallitsevat jopa tutkijan tajuntaa, ovat osoituksena ensimmäiset naisten kielestä esitetyt tutkimustulokset, jotka myöhempi tutkimus on osoittanut puhtaiksi stereotyyppioiksi. Hämmästyttävää ei tietenkään ole se, että kunnianarvoisa Otto Jespersen (1922) aivan vakavissaan esitti tällaisia mielikuvia naisten kielestä vuosisadan alkupuolella. Mutta naistutkijat havaitsivat itsekin olevansa vallitsevan patriarkaalisen diskurssin tarjoamien mielikuvien varassa. Kyseenalaisen kunnian toimia varoittavana esimerkkinä tästä vaarasta on saanut amerikkalainen feministitutkija Robin Lakoff, jonka naisten kielenpiirteitä esittelevää artikkelia (1973) on monin tavoin kritisoitu.

Lakoffin mukaan naisille tyyppillistä oli esim. epävarmuutta, epäsuoruutta, tunteellisuutta ja liioittelua ilmaisevien kielenpiirteitten runsaus. Hän tulkitsi nämä piirteet naisten alistuneisuuden tai alistettuna olon merkeiksi. Myöhemmis-

sä tutkimuksissa osoittautui kuitenkin, että joissakin korpuksissa tällaiset piirteet jakautuivat tasan sukupuolten kesken, toisissa taas olivatkin miehille tyyppisiä.

Lakoffin tulosten taustalla on nähty tutkimuksen epäempiirisyys, kun se chomskylaisen perinteen mukaan pohjasi pikemminkin intuition kuin korpuksiin (ks. esim. Cameron 1985). Tutkijan intuition kun ei ole suojassa vallitsevan kulttuurin stereotyypioilta. Tämä ei ole pelkästään naistutkimuksen ongelma. Jos esim. on työskennellyt murteiden kieliopin parissa tai ollut tekemisissä sellaisen vähemmistökielen kanssa, jolta puuttuu julkinen kieli tai kirjakieli — niinkuin itse olen tehnyt, — on vaikea ymmärtää yleiskielisen tutkijan viatonta luottamusta omaan kielelliseen intuitionsa kielen rakenteen kuvauksessa. Murteiden morfosyntaksia tutkiva näkee sen, miten suuria kompromisseja nykysuomen kehittäjät ovat joissakin tapauksissa joutuneet tekemään yleistäessään murteiden koko kirjosta kaikille sopivan yhtenäisen systeemin: kielenuudistajan tulkinta on silloin saattanut olla semanttisestikin aika väkivaltainen. Nykytutkijan kielellinen intuition on näissä tapauksissa monesti näiden kielentutkijoiden ja -uudistajien yleistämän systeemin mukainen — ei välttämättä sen syvällisemmän kognitiivisen järjestäytymisen tuotetta. Kielen sisäisten normien oletus ilman empiirisen tutkimuksen tukea on tässä valossa mahdotonta.

Naistutkijat ovat havainneet samantapaisia asioita. Englannin geneerinen, siis sekä naisiin että miehiin viittaava *he*-pronomini, jonka on väitetty kuuluvan nimenomaan kielen rakenteeseen, on esimerkiksi osoitettu 1800-luvun preskriptiivisen kieliopin tuotteeksi (Kramaræ 1981). Ongelma kielen käytön ja sen rakenteen suhteesta ja siitä, missä vaiheessa sukupuoli tulee kuvaan mukaan, kytkeytyy siis yhteen monien yleensäkin lingvistiikassa keskeisten kysymysten kanssa. Intuition ja empirian ongelma, deskriptiivisen ja preskriptiivisen kieli-

opin suhde ja kysymys puhutun ja kirjoitetun kielen suhteesta nousevat esiin silloin, kun kieltä aletaan tutkia naisnäkökulmasta.

Ratkaistaanpa nämä kysymykset miten hyvänsä, naistutkimuksen keskeinen väite on se, ettei kieli sen enempää kuin tutkimuskaan ole neutraalia. Kummatkin koodaavat inhimillistä kokemusta ja pyrkimyksiä muodoiksi tavalla, jota ei voi erottaa puhe- tai tiedeyhteisön tai puhuvan ja tutkivan yksilön historiasta ja arvomaailmasta, ei myöskään sukupuolesta. Tunnustaessaan näin ollen tieteen teon syvästi subjektiiviseksi toiminnaksi naistutkimus edellyttää toisaalta tekijöiltään oman tieteenalansa perin pohjaista tuntemusta ja hallintaa. Tässä mielessä sen lähtökohta on käsittääkseni hyvin realistinen ja ankara ja erittäin kaukana naiivista tai tiedottomasta subjektiivisuudesta.

Isoihin aineistoihin turvautuva sosiolingvistiikka, jonka muuttujiin sukupuolikin kuului, toi esiin luotettavampaa tietoa mahdollisista naisten kielen piirteisistä. (Ks. Coates 1986, Nuolijärvi 1988, Mielikäinen 1988). Sosiolingvistisen tutkimuksen mukaan naisten puheessa näyttikin olevan eräitä yhteisiä tendenssejä. Monissa länsimaissa sellaisia olivat esim. pyrkimys prestiisi- tai standardikieleen ja toisaalta kyky sopeutua uusiin kielellisiin ympäristöihin. Mutta sosiolingvistinen tutkimus osoitti myös, ettei sukupuoli yksin ollut ratkaiseva kielellisen variaation taustamuuttuja. Yhteen kietoutui monia erilaisia tekijöitä. Prestiisi- tai standardikieltä tavoittelevilta esim. näytti puuttuvan kiinteä sosiaalinen verkosto ja sitä mukaa täysivaltainen jäsenyys puheyhteisössä. Irlannin suurissa kaupungeissa se näytti olevan ominaista työttömille ja vailla kontakteja, irrallaan eläville miehille; työssä käyvät nuoret naiset, joilla oli myös työn ulkopuolella tiiviit kontaktit toisiinsa, taas puhuivat voimakasta vernakulaaria. Kielellisen variaation tutkimus näytti siis tuovan esiin erityisesti vallan ja solidarisuuden kuvion, johon sukupuolikin

kyllä tavallaan limittyi. Ns. naisten kieli olikin voimattomien, alistettujen tai alistuneiden kieltä, vailla itsemääräämiskeutta elävien kieltä tai sellaisten ihmisten kieltä, joilta puuttui mahdollisuus tuntea kuuluvansa yhteen jonkin ryhmän kanssa.

Etsiessään naisten kielestä todisteita heidän alisteisesta asemastaan patriarkaalisessa yhteiskunnassa Lakoff oli siis tavallaan oikeassa. Erityisestä naisten kielestä ei kuitenkaan näyttänyt olevan mielekäästä puhua. Sen sijaan tuli hyvin konkreettisesti esiin kontekstin — siis niin puhujan sosiaalisen aseman kuin puhetilanteenkin — merkitys kielellisten piirteiden tulkinnessa. Ns. epävarmuuden ilmaukset kuuluivat esim. sukupuolesta riippumatta puhujalle, jolle puhutilanne — vaikkapa esiintyminen todistajana oikeudessa — oli outo ja pelottava (O'Barr — Atkins 1980). Samat ilmaukset saattoivat sitä paitsi eri konteksteissa palvella täysin päinvastaisissakin tehtävissä. Keskustelututkimus on erityisesti selvittänyt näitä ongelmia. On osoittautunut, ettei esim. naisille tyypillisinä pidettyjen tarkistuskysymysten funktiona aina olekaan etsiä hyväksyntää, niinkuin Lakoff oletti, vaan toimia vaikkapa puhujan vallan tai hänen sanomansa varmuuden takaajina. Toisaalta keskeyttäminen, jota tyypillisesti oli pidetty vallan mittarina — tutkimusten mukaanhan naisten puheenvuorot keskeytetään pikukutyöstä asti huomattavasti miehiä useammin — voi olla myös samanmielisyyden ja empatian merkki. Monet kielenilmaukset osoittautuivat siis semanttisesti melkein tyhjiksi: ne saivat tulkinsansa vasta kontekstissa, puhetilanteessa, puhujan ja kuulijan suhteessa. (Ks. Hakulinen 1987, Sorjonen 1988, Tainio 1988).

Lingvistisen naistutkimuksen toisessa vaiheessa alkoikin radikaalimpien väitteiden aika. Sekä anglosaksisella että ranskalaisella suunnalla alettiin pohtia sitä, mitä, minkälaista tai kenen kieltä me oikeastaan olemme puhumassa tai tutkimassa. Kielenkäytön seksistisyyden

Havaintoja

sijaan alettiin puhua kielestä patriarkaalisenä koodina, sukupuolisesti latautuneena rakenteena, joka välittää lähinnä maskuliinista kokemusta tai merkitystä. Kieli on miesten luomaa, sanoi australialainen Dale Spender (1980), jonka ajattelun taustalla voi nähdä Whorfin ja Sapirin suhteellisuushypoteesin. Ja ranskalaiset naistutkijat — Julia Kristeva, Luce Irigaray, Hélène Cixous — tulivat samantapaiseen näkemykseen saussurelaisen strukturalismin ja siitä lähtevän semiotiikan lähtökohdista. (Suomeksi ks. esim. Sivenius 1984, Tuohimaa 1988, joista löytää lähteitä). Lingvistinen naistutkimus päättyi kummallakin suunnalla eräänlaiseen determinismiin. Olemassaoleva kieli nähtiin ikäänkuin vankilana, valmiina systeeminä, johon nainen jo syntyessään tai puheyhteisön sosiaaliset astui. Päästäkseen sieltä pois, todelliseksi puhuviksi subjekteiksi, naisten oli luotava itselleen uusi kieli, tai löydettävä oma kielensä, joka vastaisi naisen biologista erityisyyttä. Tai sitten oli sisältäpäin hajotettava vallitsevan kielen symbolinen järjestys, kyseenalaistettava sen sisältämät patriarkaaliset hierarkiat, kiistettävä sen sukupuoliset dikotomiat.

Näiden naistutkijain ajatukset olisi helppo torjua toteamalla että ne ovat toisen kulttuurin ja toisen tieteenalan edustajien puheenvuoroja jälkistrukturalistisessa keskustelussa. Ranskalaisnaiset ovatkin pikemminkin kirjallisuuden ja filosofian tutkijoita tai psykoanalyttikkoja kuin kielen tutkijoita. Yhteisen maaperän löytyminen esim. fennistien kanssa ei ole yksinkertaista: ensin olisi ymmärrettävä esim. se mitä tässä keskustelussa tarkoitetaan kielellä ja sen rakenteella. Uussaussurelaisen tapaan tuo kieli (siis *langue*) näyttää hyvin staattiselta ja suljetulta systeemiltä. Sen kiinteät merkityssuhteet ja ankara symbolinen järjestys voivat murtua ainoastaan poeettisen kielen, kaaoksen tai hysterian kautta, kun esikielellinen tai tiedoton tunkeutuvat pintaan. Monen suomalaisen tutkijan kuva kielestä on ymmärtääkseni aika

toisenlainen. Jotkut ovat kiinnittäneet huomiota esim. siihen, miten selvästi koko kysymys näyttää kytkeytyvän puhutun ja kirjoitetun kielen ongelmaan. Ranskalaisen poststrukturalismin näkökulma kieleen on skriptistinen: kirjoitettu kieli on noussut puhutun edelle ja puhekin nähdään eräänlaisena kirjoituksena. Miten pitkälle siis on kyse kirjallisuuden kielestä, kirjakielestä, joka Ranskassa — tyypillisenä kielenhuolto-omaana — onkin varsin suljettu ja suojeltu systeemi? Siihen viittaa esim. se, että Irigaray on tavallaan toistanut Jespersenin ajatuksen naisten kielen syntaktisesta epätäydellisyydestä ja keskeneräisistä ja epäloogisista lauseista, jonka on huomautettu kertovan pikemminkin puhutun ja kirjoitetun kielen kuin naisten ja miesten kielen eroista. (Cameron 1985, Coates 1986).

Nykysuomen historian valossa tuo väite on kuitenkin myös erittäin kiinnostava: puhuttu yleiskielemmehän syntyi nimenomaan tässä järjestyksessä, niin että yleisen ja yhteisen puhutun kielimuodon puuttuessa alettiin puhua uudistettua kirjasuomea. Tässä valossa voimme siis hyvin Suomessakin kysyä: onko oma äidinkielemme miesten luoma tai kontrolloima koodi? Missä määrin voimme luottaa siihen, että se välittää myös suomalaisnaisten kokemusta ja merkityksiä?

Helpoin tapa lähestyä tätä kysymystä on palata jälleen Lilli Liliuksen ja Ilmi Hallsténin aikaan, nykysuomen syntävaiheisiin (Laitinen — Vartiainen 1988). Lainaan Lauri Postia (1978):

Vielä viime vuosisadan alkupuolella oli paljon niitä, jotka väittivät, että suomesta ei koskaan voi tulla kulttuurikieltä. Onneksi oli myös miehiä, jotka uskoivat kieleemme mahdollisuuksiin ja olivat valmiit tekemään uhrautuvaa työtä. Meillä on nyt täysipainoinen, rikasvivahteinen, kaikkiin kulttuurielämän ja yhteiskunnan tarpeisiin soveltuva kulttuurikieli, kaikkien suomalaisten ymmärtämä ja kaikkia meitä yhdistävä.

Kuten Posti varsin yksiselitteisesti toteaa, ns. kulttuurikielenä suomi on eräiden viime vuosisadan lopun sivistyneiden miesten työn tulosta. Näin jälkempäin ajatellen työ oli valtaisa ja se tehtiin uskomattoman lyhyessä ajassa. Muutamien vuosikymmenien kuluessa syntyi suuri suomalainen kompromissi, joka sulautti yhteen ruotsinkielisen herrasväen kulttuurin ja suomenkielisen rahvaankulttuurin kiteytyneet merkitykset. Oikeastaan ihmeteltävän kivuttomasti myös eurooppalaisen kirjallisen ilmaisun ja kieliopin traditio yhtyi Suomen alueella puhuttujen murteiden ilmaisuvaroihin. Ihmetelty on sitäkin maailmanhistoriassa aika harvinaista prosessia, jossa maan valtaapitävä ruotsinkielinen vähemmistö vaihtoi kielensä vailla valtaa elävän enemmistön kieleksi (Salminen 1985). Kansallispoliittista taustaa vasten senkin voi ymmärtää: yhtenäistä kansakuntaa ei voinut syntyä ilman säätyläisten ja rahvaan välisen jyrkän kulttuurisen ja samalla myös kielellisen kuilun ylittämistä. Muitakin kuiluja oli toki ylittävänä; nykysuomen synnyttäminen oli lyhin tie niiden yli. Toisaalta voi kysyä, olisiko koko prosessia ollut edes mahdollista toteuttaa, ellei olisi eletty patriarkaalisessa yhteiskunnassa.

Naisilla ei Liliusta ja Hallsténia lukuunottamatta ollut juuri osuutta siihen kielen uudistusprosessiin, jonka tulosta nykyinen yleiskielemme on. Tuohon aikaanhan heillä ei ollut virallista oikeutta opiskella tai työskennellä yliopistossa. Heidän koulutuksensa päämääränä oli valmistaa heitä kasvatustyöhön, sivistyneiden kotien äideiksi ja kansan sivistäjiksi. Nyky-suomen ja sen normien vaikiinnuttajina heidän asemansa olikin tärkeä: naimisissa olevien naisten vastuulla oli ruotsinkielisten kotien suoma-laistaminen, naimattomien taas tuli opettaa murteita puhuva rahvas uuden kulttuurikielen haltijoiksi. Oikeastaan kaikki kansallisuusaatteen suuret miehet Topeliuksesta lähtien vetosivat naisiin tämän suuren kansallistamis- ja kansan-

valistusprojektin onnistumiseksi.

Sadan vuoden takaisessa tilanteessa oli luonnollista, että poikkeusluvalla yliopistossakin opiskelleet Lilli Lilius ja Ilmi Hallsténkin valitsivat työkentäkseen juuri kodin sanaston uudistamisen. Sen laadinta oli tosin aika suurelta osin lähinnä herrasväen esineellisen ruoka- ja tapakulttuurisanaston suomentamista. Tehtävän olisi voinut ymmärtää toisinkin: eihän Kotikielen Seurankaan nimi tuohon aikaan viitannut näin suppeaan alaan kielestä. E. S. Yrjö-Koskinen huomautti 1988:

Yllä sanottuun nähden ei kirjannimeä »Kodin Sanasto» voi pitää täysin onnistuneena sanaluettelolle, joka koskee yksin-omaan ruuanlaittoa, vaatteita, huonekalustoa ja talouden toimia. Ei pitäisi maassa eikä taivaassa löytyä asiaa, jonka nimitys ei kuuluisi *kodin* sanastoon, ja on siitä syystä Ordlingin »Arkisanasto» paljoo sopivampi osoittamaan käytännöllisen elämän rajoitettua alaa.

Naisten osuus nykysuomen synnyssä rajoittui näin ollen aika suppealle alueelle. Arkihan on kautta aikojen ollut naisten toiminta-alueita. Uskonto, tiede, taide, politiikka, moraali, oikeuslaitos ja muut henkisemmän kulttuurin alueet ovat saaneet sanastonsa oppineiden miesten hahmottamina. Kirjakielen tai julkisen elämämme kielen historiassa ei tietenkään ole kyse pelkästään sanaston uudistamisesta. Sen taustalla on nähtävissä paljon moninkertaisempi miehin varmistus. Vanhan kirjasuomen aika oli kirjoittavien miesten aikaa, niinkuin muukin eurooppalainen kirjallinen traditio. Taustalla näyttää häämöttävän myös latina, keskiajan oppineiden miesten kieli, jolla ensimmäiset suomalaiset kieliopitkin on kirjoitettu. Latina oli sivistyneiltäkin eurooppalaisnaisilta kokonaan kielletty alue. Näin oli muuten myös Suomessa: ne nunnat, jotka Naantalinnin luostarissa jo 1400-luvulla olivat luku- ja kirjoitustaitoisia, saivat työsäännön käyttäjä ainoastaan heitä varten latinasta ruotsinnettuja tekstejä (Kaivola

Havaintoja

1988). Latina, kuollut kieli, joka ilmeisesti on yksi suljetun kielikäsitteiden tai kielen objektiivisuuden idean taustatekijöistä (ks. Hakulinen 1989), näyttää siis samalla olevan myös julkisen kielen sukupuolisidonnaisuuden taustalla.

On oikeastaan helppo ymmärtää, se, miten valtakulttuurin tärkeät merkitykset ja niiden arvoisältö kiteytyvät kieleen keskeiseksi leksikoksi ilman tietoista, normatiivista ohjailuakin. Väite kielen rakenteen — siis myös kieliopin — mieskeskeisyydestä tai fallokraattisuudesta on paljon vahvempi ja ehkä myös oudoksuttavampi väite. Erityisen huonosti se tuntuu sopivan yhteen sen kielioppikäsitteiden kanssa, joka korostaa kielikoodin strukturaalisen ytimen universaaliutta tai kielikyvyn kognitiivista, kontekstista riippumatonta ja mekaanista luonnetta, jota kielen tuottajana voi verrata esimerkiksi tietokoneen toimintaan. Myöskään totuusehtoihin pohjaava semantiikkakäsitys ei oikein sovi yhteen näiden väitteiden kanssa.

Monesta naistutkijasta on kuitenkin empiirisen tutkimuksen kuluessa tuollainen kielikäsite alkanut vaikuttaa hieman naivilta. Kun esim. itse tein pienen tutkimuksen eräästä naisten yleisöpalstakeskustelusta (1988), oma oletukseni semantiikan universaaliudesta tai vaikkapa subjektin kategoriasta oli vielä suhteellisen ongelmaton. Mutta sitä mukaa kun aloin ymmärtää aineistoani, en enää voinutkaan ymmärtää kielioppia tai semantiikkaa entisellä tavalla.

Tuossa keskustelussa kotiäidit ja ansioäidit väittelivät rooleistaan naisina ja olivat varsin erimielisiä naisen oikeista valinnoista. Keskustelu kiinnosti minua tietysti itsekin työssäkäyvänä äitinä: suurin osa nykysuomalaisista pienten lasten äideistä käynee yhä samaa keskustelua itsensä kanssa. Mielenkiintoinen tuo väittely oli monesta muustakin syystä: se on nimenomaan ja pelkästään naisten keskustelua. Se on ainoa naisten julkinen keskustelu, joka toistuu lehdistössä muutaman vuoden välein. Se kuuluu lehtien mielipidepalstoille eikä edel-

lytä osallistujiltakaan muuta koulutusta tai asiantuntemusta kuin naisena tai äitinä olon. Eivätkä sen osapuolet koskaan pääse yhteisymmärrykseen, niin naisia kuin kaikki ovatkin.

Halusin tietää, missä määrin tuo yhteisymmärryksen puute oli riippuvaista siitä kielestä, jota naiset käyttivät. Roolikeskustelu tietysti houkutteli käyttämään hyväkseen kielentutkijoitten pohdittimia semanttisia rooleja. Niiden tutkimus on tosin käsittääkseni tällä hetkellä jotenkin pysähtynyt ja esim. Comrie (1981) on esittänyt erillisten roolien sijaan ns. kontrollin hierarkian kieliopillistumisen tutkimista eri kielistä. Se olisi suomenkin morfosyntaksin eräiden ilmiöiden kannalta luullakseni aika hedelemällinen lähtökohta. Ei semanttisten roolien analyysikaan mielestäni ole kiinnostavaa, elleivät ne selvästi saa myös kieliopillisia hahmoja. Mutta jossain määrinhän niiden voi sanoa kieliopillistuvan: ei tietenkään niin päin että paikallissijat aina ilmaisisivat paikan tai subjekti tekijän; siihen kieli on aivan liian metaforista. Mutta toisinpäin voi epäilemättä sanoa: tekijällä, agentilla on varmin pääsy subjektiksi. Maailman kielten typologinen tarkastelukin on Keenanin mukaan (1976) osoittanut, että eri kielissä morfosyntaktisesti ns. subjektin tapaan käyttäytyvä aktantti, subjektin prototyyppi, on semanttiselta rooliltaan agentiivi. — Kohteella sen sijaan on helpoin tie objektiksi. Omistaja tai paikka saavat omat morfosyntaktiset muotonsa adverbialleina useammin kuin esim. subjekteina, ja niin edelleen.

Aineiston analyysi osoitti kuitenkin aika pian, ettei semanttisten roolien käyttö ainakaan tällaisen moraalikeskustelun yhteydessä ollut juuri avuksi: keskustelussa ei ollut puhtaan semanttisia, arvovapaita rooleja. Paremmiin kotiäitien roolikuviin olisi kuvannut Proppin (1928; 1958) kansansatujen toimintaroolleista kehitetty myyttinen aktanttimalli, jonka roolit sisälsivät arvovaruksen: oli hyviä ja pahoja agentteja tai väärinkohdeltuja kohteita. Ansioäitienkin roo-

leja oli tarkasteltava lähinnä modaalis-ten ehtojen tai arvioiden vaikutusalueissa. Aineistosta nousi esiin kaksi varsin erilaista maailmankuvaa tai arvomaailmaa, tai kaksi kokonaan eri diskurssia: myyttinen ja moderni.

Jälkeenpäin olen miettinyt sitä, eivätkö nämä kaksi diskurssia todellakaan missään kohdin risteytyneet. Puhuivatko molemmat naisryhmät loppujen lopuksi ikäänkuin vierasta kieltä, toinen vanhemman ja patriarkaalisemman, toinen modernimman, agenttiivisemmän mutta niin ikään maskuliinisen keskustelun tarjoaman merkityspotentiaalain ehdoilla? Mietin myös sen seikan merkitystä, ettei naisten keskustelussa ollut oikeastaan lainkaan semanttisesti prototyypistä, agenttiivista subjektia. Kysymys on kiinnostava siitä syystä, että agenttiivin, tietoisuuden, aloitteellisuuden ja omaa toimintaansa kontrolloivan tekijän semanttinen rooli vastaa jokseenkin sitä käsitettä, jota muissa humanistisissa tieteissä kuin kielitieteessä kutsutaan subjektiksi. Psykologit ja filosofit esim. puhuvat ihmisestä subjektina. Naisliike on kuvannut naisen tietoiseksi tulon prosessia samalla termillä: naisesta, kulttuurin perinteisestä objektista, tulee subjekti. Tämän käsitteen kieliopillista vastinetta, aidosti agenttiivista subjektin prototyyppiä ei äitikeskustelussa siis oikeastaan näkynyt lainkaan. Ainakin tämä seikka yhdisti keskustelijat.

Toinenkin pienin yhteinen nimittäjä keskustelun osapuolilla näytti olevan. Kaikki naiset kuvasivat itsensä tai toisensa uhreiksi, joko vapaaehtoisiksi tai pakonalaisiksi uhreiksi, joko kohteen tai tekijän roolissa oleviksi uhreiksi. Uhrin roolia semanttinen roolikäsitys tai myyttinen aktanttimalli eivät kuitenkaan tunne. Kielen näkökulmasta se onkin varsin ymmärrettävää, sillä uhrus ei kieliopillistu miksikään tunnistettavaksi muodoksi. Pari naista poikkesi myös ryhmistään puhumalla äitiyden ja naisuuden nautinnollisuudesta, siis uhrina ololle vastakkaisesta kokemuksesta. Naiset puhuivat näin ollen itsestään ilon ja

tuskan, nautinnon ja kärsimyksen kokijoina. Kyseessä olikin siis yksi rooli, joka kielitieteellisessä roolisemantiikassakin on erillisenä mainittu: kokijan rooli.

Yleisen määritelmän mukaan kokija on elollinen olento, jonka tietoisuuteen ilmaistu tapahtuma vaikuttaa (esim. Hakulinen – Karlsson 1979: 102). Sen semanttinen olemus on kielitieteessä kuitenkin aika epäselvä: voi nähdä tutkimuksia, joissa tähän rooliin luetaan pikemminkin neutraalissa tai kohteen roolissa olevia aktantteja, mikäli niiden referentti vain on elollinen ja siis ainakin potentiaalisesti tunteva ja tietoinen olio (esim. *minä kaadu*). Semanttiset roolit, joissa kyse on verbin ja sen aktanttien välisestä suhteesta, on silloin sekoitettu nominien luontaispiirteisiin. Muutenkin kielentutkijat tuntuvat ymmärtävän kokijuiden lähinnä vastaanottavaksi rooliksi, kun taas esim. filosofit korostavat kokemuksen intentionaalisuutta ja jopa suuntautuneisuutta. Tämä rooli on vaikea hahmottaa ehkä siksi, ettei se erityisemmin kieliopillistu. Se on hajallaan kielessä: sillä on monta eri hahmoa, monta morfosyntaktista asemaa. Milloin kokijalla on subjektin hahmo, milloin objektin, joskus se saa muotonsa omistajasta, joskus taas paikasta jne: *minä* suren, *minua* väsyttää, *minulla* on kylmä, *minun* on sääli, *minusta* tuntuu, *minuun* koskee...

Roolisemantiikassa on näin ollen suhteellisen yksimielisesti postuloitu rooli, johon viittaavilla nominilausekkeilla ei ole yhtään selvästi suosituinta hahmoa. Suomessa voisi tosin nähdä, että kokijan roolilla ja verbin yksipersoonaisuudella on jokin yhteys (Leinonen 1983). Subjektitapausta lukuunottamatta (*minä koen*) kaikki edellä mainitut kokijalausekkeet olivat predikaatiltaan yksipersoonaisia. Yhteistä niille oli sekin, että niiden kokija-aktantti voitaisiin jättää kokonaan pois näkyvistäkin merkityksen muuttumatta: *väsyttää, on kylmä*. Tavaltaan sillä on silloin mahdollisimman tuntomerkitön hahmo, nollamuoto. Näkyviin tullessaan se kuitenkin ikäänkuin

Havaintoja

pirstoutuu moniksi erilaisiksi hahmoiksi, ja silloin se on jossain tuntomerkkisessä sijassa.

Vaikka kokijan rooli siis morfosyntaktisesti hahmottuu aika hajanaisesti, se on ollut koko ajan mukana roolisemanttisessa analyysissä. Miksi tutkijat ovat pitäneet sen olemassaoloa itsestään selvänä? Johtuisiko se siitä, että kokijan osa on olennainen osa ihmisen elämää? On ehkä mahdollista jopa elää elämänsä astumatta koskaan varsinaisen agenttiivin rooliin. Kokijana oloa emme sen sijaan voi välttää. Se kuuluu ihmiselämän biologisiin perustapahtumiin, niinkuin syntymään tai synnyttämiseen tai kuolemaan tai muihin sellaisiin ohikiitäviin hetkiin, joina olemme yhtä luonnon tai toisen ihmisen kanssa. Näille tapahtumille on ominaista että yhteen kietoutuu ainakin kaksi vastakkaista merkitystä tai roolia: tekijä ja kohde, puhuja ja kuuli- ja, lähtökohta ja päämäärä, ilo ja tuska. Kokijan rooli on paitsi monimuotoinen, myös monimerkityksinen rooli. Omalla tavallaan se hajottaa juuri sen subjektin ja objektin dikotomian jonka kulttuuri ja sen symbolinen järjestys ranskalaisten naistutkijain mukaan on kielipiillistanut ja jonka he haluaisivat kyseenalaistaa.

Tämä rooli siis yhdisti äitikeskustelun naiset. Aloin kysellä, pitäisikö naisten omaa kieltä siis lähteäkin etsimään kielen aukkopaikoista, sen tyhjistä kohdista, hajallaan tai piilossa olevista merkityksistä tai monimerkityksisyydestä? Olisiko toisin sanoen olemassa jonkinlainen naisten piilokielioppi? Ajatus olisi hyvin houkutteleva, koska sillä on yhtymäkoh- tia moniin eri suuntiin. Kryptokieliopissa kulkevat ideologiat, sanoo esim. Halliday (1987), ja tekstintutkijana Julia Kristeva (1974; ks. myös Moi 1986) lähestyy ymmärtääkseni samaa asiaa toiselta kannalta puhuessaan geno- ja fenotekstistä, tekstin ilmi- ja piilokerroksista.

Ranskalaiset tutkijat ovat korostaneet kielen merkitystä naisen ja miehen psykososiaalisessa rakentumisessa. He ovat tässä yhteydessä pitäneet olennaisena ajattelun sidoksisuutta sellaisiin dikoto-

mioihin, joissa vastakkain, oppositiosuh- teiden toiselle puolelle asettuvat mieli (ja kieli), kulttuuri, mies ja subjekti, toiselle puolen taas ruumis, luonto, nainen ja objekti. Samalla puolen olevilla on ta- pana kytkeytyä myös käsitteellisesti yhteen. (Cixous 1975). Luetteloon voisi ehkä lisätä vielä puhujan ja kuulijan op- position ja sen että nainen – varsinkin naistutkimuksen alkuvaiheissa mutta usein vielä nytkin – tuotiin esiin keskus- telun mykkänä, vaiennettuna osapuole- na.

Käsitys puhujan ja kuulijan vastakoh- taisuudesta ja erillisyydestä näyttää vii- meaikaisen tutkimuksen valossa kuiten- kin jo vanhentuneelta (ks. esim. Sorjo- nen 1988). Mutta myös kielipiillisen subjektin ja objektin semanttinen oppo- sitio voidaan ehkä tulkita uudella tavalla sitä mukaa kuin kielitypologinen tieto li- sääntyy. Onko esim. subjektin keskeisin semanttinen sisältö juuri agenttiivisuus? Muitakin mahdollisuuksia on olemassa: esim. Comrien (1981) mukaan proto- tyyppisubjekti olisi agentin ja topiikin risteytymä.

Ainakaan naisten roolikeskustelussa ei siis aitoa agenttiivista subjektia juuri nä- kynyt. Subjektina naiset silti itsensä ja toisensa esittivät, mutta tämän toiminta oli aina jonkinlaisten modaalisten ehto- jen alaista. Niiden vaikutusalassa subjekti oli esim. olosuhteiden uhrina toimiva tai toimintavapaudestaan nauttiva agenttiivi: äidit joko *saivat* työskennellä tai heidän oli *pakko* työskennellä. Subjekti oli siis rooliltaan paitsi tekijä, myös kokija. Se oli kaksoisroolissa. Tuo subjektin rooli- semanttinen monimerkityksisyys syntyi useamman mahdollisen maailman riste- tyessä, niinkuin modaalilogikot asian ilmaisisivat. Toimintarooliensa kuvaami- sen lisäksi kirjoittajat myös modaaliteet- tien avulla tulkitsivat niitä. Subjektin semanttinen roolikuva voi siis olla mo- nikerroksinen ja ymmärrettävissä vasta propositionaalista semantiikkaa laajem- massa kontekstissa.

Semanttinen rooli ei ehkä olekaan subjektiuden ratkaisevin semanttinen

kriteeri. Ei ole toisin sanoen varmaa, että semanttisesti olennaisinta olisi subjektina olevan nominilausekkeen ja predikaattiverbin välinen suhde, esim. kontrollin jakautuminen. Olisiko agenttiivinen subjekti pikemminkin stereotyyppiseen tai kulttuuri- ja arvosidonnaiseen ihmiskäsitykseen pohjaava intuitiivinen konstruktio kuin empiirisesti todennettava prototyyppi? Tähän viittaa kielitypologi M. Silversteinin tutkimus (1976) ns. ergatiivisten systeemien toteutumishdoista. Ergatiivikielethän tekevät oletuksen universaalista subjektista hankalaksi. Yleensä ergatiiviperiaate kuitenkin niissä on aika rajoittuneesti toteutunut. Tämä merkitsee sitä, että suurimmassa osassa ergatiivikieliäkin tunnetaan meidän subjektimme kaltainen morfosyntaktinen kategoria.

Silverstein on laatinut laajan erikielisen aineiston pohjalta semanttisen hierarkian, joka tavallaan kuvaa nominilausekkeiden pääsyä subjektiksi. Muissa tutkimuksissa se on sittemmin kulkenut agenttiivisuuden hierarkian nimellä. Nimitys perustuu kuitenkin väärinkäsitykseen, sillä predikaatin sisällöllä ei tässä ole oikeastaan merkitystä. Silverstein itse nimittää laatimaansa kuviota nominilausekkeen referentiaalisten piirteiden hierarkiaksi. Sen yläpäässä ovat puheaktipronomit, 1. ja 2. persoona, ja kaikkein alimpana ovat elottomien ja abstraktien olioiden nimitykset. Tuon kuvion voisi nähdä myös definiittisyyden, elollisuuden tai yksilöllisyyden asteikkona. Mutta niistäkään ei ole kysymys, sillä huipulle asettuvat puheaktipersononien monikko- ja duaalimuodot.

Piirrehierarkia on referentiaalinen: sillä on jokin yhteys kieleen itseensä. Silverstein tulkitseekin hierarkiansa osoituksena kielen metapragmaattisuudesta. Sen mukaan kaikkein subjektimaisiin nominilauseke viittaa käsillä olevaan puheaktiin. Kauimpana subjektin asemasta on se, jolla ei ole enää mitään osallisuutta edes kuviteltuun puheaktiin. Subjektin prototyyppiksi vailla minkäänlaista hierarkista järjestystä osoittautu-

vat puhetilanteen osalliset, monta subjektia: minä ja sinä, puhuja ja kuulija: me.

Empiirinen kielitypologinen tutkimus asettaa subjektikysymyksen siis uuteen valoon. Ranskalaistutkijoiden tapana on nykyisin sanoa, että kieli puhuu meitä, emme me kieltä. He puhuvat kielestä subjektina, joka ikäänkuin luo ihmisen puhuvana subjektina. Näin näyttää siis itse asiassa todella tapahtuvan myös lingvistisestä näkökulmasta katsottuna. Subjekti syntyy puhetilanteessa: se on puheaktipersoona, tai monta persoonaa. Vielä toisenkin seikan maailman kielet näyttävät osoittavan: tällä subjektilla ei tavallisesti ole sukupuolta. Sukupuolen ja valtasuhteet voi siis valita.

LEA LAITINEN

LÄHTEET

- CAMERON, DEBORAH 1985: *Feminism & linguistic theory*. Hong Kong.
- CIXOUS, HÉLÈNE 1975: *La jeune née*. Paris UGE 10/18.
- COATES, JENNIFER 1986: *Women, men and language*. London.
- COMRIE, BERNARD 1981: *Language universals and linguistic typology. Syntax and morphology*. Oxford.
- HAKULINEN, AULI 1987: *Mies, nainen ja kieli*. — Tommi Hoikkala (toim.), *Kieli, kertomus ja kulttuuri*. Helsinki.
- 1989: *Keskustelun tutkimisen taustaa ja tavoitteita*. — Auli Hakulinen (toim.), *Suomalaisen keskustelun keinoja*. *Kieli IV*. Hki.
- HAKULINEN, AULI — KARLSSON, FRED 1979: *Nykysuomen lauseoppia*. Jyväskylä.
- HALLIDAY, M.A.K. 1987: *Language and the Order of Nature*. — D. Attridge, A. Durant, N. Fabb / C. MacCabe (toim.), *The Linguistics of Writing*. Manchester.
- HALLSTÉN, ILMU — LILLIUS, LILLI 1896: *Kodin sanasto*. Hki.
- IRIGARAY, LUCE 1984: *Sukupuoli, joka ei ole yksi*. — Kaija Anttonen — Liisa

Havaintoja

- Korhonen, Eeva Peltonen – Ritva Savtsenko – Maaret Wager (toim.), *Kielletty hedelmä*. Hki.
- JESPERSEN, OTTO 1922: *Language, its Nature, Development and Origin*. London.
- KAIVOLA, TERTTU 1988: *Messukirjasta meteli*. Suomalaisen kirjan viisi vuosisataa. Hki.
- KEENAN, EDWARD 1976: *Towards a Universal Definition of »Subject»*. – Charles N. Li (toim.), *Subject and Topic*. New York.
- KRAMARAE, CHERIS 1981: *Women and Men Speaking*. Rowley – London – Tokyo.
- KRISTEVA, JULIA 1974: *La révolution du langage poétique*. Paris.
- LAITINEN, LEA 1988: *Naiset ja roolit. Koti- ja ansioäitien keskustelu 1987*. – *Isosuinen nainen*. Hki.
- (toim.) 1988: *Isosuinen nainen. Tutkielmia naisesta ja kielestä*. Hki.
- LAITINEN, LEA – VARTIAINEN, LIISA 1988: *Naiset ja nyky-suomen synty*. – *Isosuinen nainen*. Hki.
- LAKOFF, ROBIN 1973: *Language and Woman's Place*. – *Language in Society* 2, 45–80.
- LEINONEN, MARJA 1983: *Impersonal Sentences in Finnish and Russian*. *Slavica Helsingiensia* 3. Hki.
- MIELIKÄINEN, AILA 1988: *Naiset puhekielen säilyttäjinä ja uudistajina*. – *Isosuinen nainen*. Hki.
- MOI, TORIL (toim.) 1986: *The Kristeva Reader*. New York.
- NUOLIJÄRVI, PIRKKO 1988: *Sukupuoli kielellisen tuotoksen muovaajana*. – *Isosuinen nainen*. Hki.
- O'BARR, WILLIAM M. – ATKINS, BOWMAN K. 1980: *»Women's Language» or »powerless Language?»* – McConnell-Ginet, Sally – Borker, Ruth – Furman, Nelly (toim.), *Women and Language in Literature and Society*. New York.
- POSTI, LAURI 1978: *Päätelmiä*. – *Suomen tieteen ulottuvuuksia*. Tieteen päivät 10.–12.1. 1977. Hki.
- PROPP, VLADIMIR 1958: *Morphology of the Folktale*. Den Haag. *Venäjänkielinen alkuteos: Leningrad 1928*.
- SALMINEN, JOHANNES 1985: *Rajamaa*. Esseitä. Juva.
- SILVERSTEIN, MICHAEL 1976: *Hierarchy of features and ergativity*. – R.M.W. Dixon (toim.), *Grammatical Categories in Australian Languages* (s. 112–171). Canberra.
- 1981: *Case marking and the nature of language*. *Australian Journal of Linguistics* 1: 227–246.
- SIVENIUS, PIA 1984: *Avautua solmuun. Naisnäkökulma ja miehinen diskurssi*. Hki.
- SORJONEN, MARJA-LEENA 1988: *Mm ja joo – taustapalautettako vain?* – *Isosuinen nainen*. Hki.
- SPENDER, DALE 1980: *Man Made Language*. London.
- TAINIO, LIISA 1988: *Valta keskustelussa – onko sitä?* – *Isosuinen nainen*. Hki.
- TIITTULA, LIISA 1988: *Syrjiikö saksan kieli naisia?* – *Isosuinen nainen*. Hki.
- TUOHIMAA, SINIKKA 1988: *Nainen, kieli ja kirjallisuus*. Hki.
- VARTIAINEN, LIISA 1988: *Kodin sanasto 1896*. – *Isosuinen nainen*. Hki.
- YRJÖ-KOSKINEN, E. S. 1898: *Kotikieltä IV. »Kodin Sanasto»*. – *Virittäjä* 3.